

УДК159.614

ВАЛЕНТИНА БАЛАХТАР

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

КРИЗОВІ СТАНИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті висвітлено сутність поняття «криза», види життєвих криз упродовж життєвого шляху особистості, окремі аспекти проблеми кризових станів у процесі професійного становлення фахівця соціальної роботи. Розглянуто основні підходи до досліджень кризових станів, їх типологій та проаналізовано особливості професійних криз фахівців соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна робота, кризи, кризовий стан, кризова ситуація (становлення, здоров'я, термінальна, значущих стосунків, особистої автономії, самореалізації), особистісна криза, професійна криза, типологія криз.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Розвиток соціальної роботи в сучасному українському суспільстві характеризується не тільки кризовими станами, але й значними реформами, змінами як на рівні системи соціально-політичних відносин, так і на рівні окремих людей, спільнот. У процесі професійного становлення, життєдіяльності фахівець соціальної роботи може перебувати в різних кризових станах, які негативно впливають на його можливості, погіршують працездатність, слугують причиною виникнення різних порушень. Тому фахівець соціальної роботи має бути поінформований щодо розуміння кризових ситуацій, їх різновидів і причин виникнення, вміти правильно оцінювати свої переживання та знаходити вивірені рішення, забезпечуючи свій саморозвиток і самовдосконалення. За період професіоналізації соціальної роботи накопичено чималий досвід, теоретичні знання, вміння і навички конструктивного упередження розвитку скрутних життєвих ситуацій, впливу аномальних, екстремальних, катастрофічних чинників, що виснажують особистість, викликають страх, безпорадність, спустошеність, що зумовлюють зміни в образі власного «Я», руйнацію сформованих соціальних ролей і появу гострих кризових станів загалом.

У контексті цих положень особливо гостро постає проблема певних професійних протиріч, неврахування яких передбачає виникнення таких специфічних характеристик становлення майбутнього фахівця соціальної роботи, як: професійна криза, особистісна криза, професійна деформація тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне вивчення наукової літератури засвідчило суспільну значимість досліджуваної проблеми, уможливило узагальнення досвіду, поглиблення теоретичних уявлень, розробку практичних рекомендацій щодо попередження і подолання кризових станів у процесі професійного становлення особистості фахівця соціальної роботи.

Дослідженню особливостей саморозвитку і функціонування особистості, незалежно від причин, що зумовлюють різного роду особистісні та психологічні порушення, присвячено праці А. Адлера, Р. Ассаджолі, А. Маслоу, Ф. Перлза, В. Франка та ін.

У роботах дослідників висвітлено періодизацію зрілості особистості за фазами (7-10 років), кожна з яких завершує нормативна криза розвитку (Б. Ананьєв,

Д. Бромлей, Ш. Бюллер, Д. Вейлант, Р. Гаулд, Д. Левінсон, Е. Еріксон та ін.), психологічні кризи (Б. Лівехуд, Д. Сьюпер), психологічні особливості криз професійного становлення (Е. Зеєр, Е. Пряжнікова, Н. Пряжников та ін.); проблеми деформації особистості (В. Подвойський, Е. Руденський, Д. Трунов), професійної діяльності (О. Деркач, А. Маркова); руйнівні впливи на всі сторони особистості професіонала (М. Борисова, Н. Водоп'янова, В. Орел); особливості поведінки у стресових ситуаціях, міжособистісних стосунках (В. Бодров, А. Вейн, Л. Китаєв-Смик, Л. Куликов, К. Судаков, Ю. Щербатих та ін.) тощо.

Вагомий доробок у вивчення проблеми синдрому «професійного вигорання», його змісту і структури внесли як зарубіжні (Ж. Годфруа, Л. Джоуел, І. Кон, К. Маслач, Х. Фрейденберг та ін.), так і вітчизняні вчені (Г. Абрамова, Б. Волков, Л. Карамушка, Л. Сердюк, М. Пірен, С. Рубінштейн, С. Максименко, К. Судаков та ін.).

Вітчизняні науковці зробили значний внесок у дослідження питань психологічних труднощів у розвитку особистості упродовж професійної діяльності (О. Бондарчук, Ф. Василюк, Н. Воляннюк, З. Кісарчук, С. Максименко, В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева). Адже, як стверджують науковці, розвиток і професійне становлення особистості складається з періодів стабільності, гармонії та гострих переживань, труднощів, і проблем.

Аналіз сучасних наукових досліджень та стану підготовки майбутніх працівників соціальної сфери у вищих закладах освіти дозволяє зробити висновок, про те, що питання вивчення проблеми кризових станів у процесі професійного становлення фахівця соціальної роботи набуває все більшої актуальності, оскільки передбачає ґрунтовне дослідження рушійних сил розвитку особистості, розуміння конструктивних і деструктивних аспектів критичних ситуацій, формування вмінь щодо діагностики і спрямування кризових станів у позитивне русло.

Мета і завдання статті передбачають науковий аналіз стану проблеми вивчення феномену кризових станів у процесі професійного становлення фахівця соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення наукової літератури засвідчило суспільну значимість проблеми, що розглядається, уможливило узагальнення досвіду, поглиблення теоретичних уявлень, пошук психологічних механізмів, закономірностей щодо збереження і розвитку високого рівня професіоналізму і гармонійної особистості фахівця та профілактики, попередження й подолання кризових станів.

Аналіз змісту проблеми кризових станів потребує розкриття його основних теоретичних положень, наукового контексту, які дають змогу осмислити феномен цього явища та неоднозначність його тлумачення. У літературі як тотожні вживаються поняття «вікові кризи», «критичні періоди», «кризи психічного розвитку», «критичні ситуації», «кризові стани особистості», однак вони не мають загального положення, визначення і трактування, а це, у свою чергу, ускладнює класифікацію криз і обмежує розуміння їхньої природи [1, с. 2]. Саме поняття «криза» (від гр. crisis – рішення, поворотний пункт, вихід) породжується проблемою, яка постала перед індивідом і якої він не може уникнути та розв'язати за короткий час і звичним способом [7].

Науковці трактують кризу як «тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головних цілей та шляхів їх досягнення (Т. Титаренко) [11, с.245]; «реконструкцію життєвого шляху, коли напруженість внутрішньоособистісних суперечностей, хвороби, побутові неприємності, депресії роблять волю людини безсилою» [2]; ситуацію емоційного та розумового стресу, що вимагає значної зміни уявлень про світ та себе за короткий проміжок часу [6, с.215].

Упродовж життєвого шляху особистість переживає появу різних криз: кризи психічного розвитку, вікові кризи, кризи невротичного характеру, професійні кризи, критично-сміслові кризи, життєві кризи. Кожна з названих криз по різному впливає на поведінку особистості фахівця, взаємини з оточенням, колегами тощо. Психологи виокремлюють три ступені кризового стану: поверхову, поглиблену, глибинну [3].

На думку Т.Титаренко, усі існуючі підходи в дослідженнях кризових станів поділяють на дві великі підгрупи – нормальні (прогресивні) або анормальні (регресивні) кризи. Нормальна криза – це перехід від одного вікового етапу до іншого. Такі кризи називають нормальними, нормативними, оскільки «немає людини, яка б не переживала такої кризи протягом життя, яка була б позбавлена необхідності дорослішати, зростати, старіти, наближуватись до життєвого фіналу» [6, с.216]. Такі кризи є короткочасними, непатологічного характеру і можуть супроводжуватись станом напруженості, тривоги або депресивними симптомами [11].

Анормальна криза не пов'язана із завершенням певного етапу психічного розвитку, певною стадією життєвого шляху і виникає у складних життєвих умовах, коли людина переживає події, що раптово змінюють її долю, й зумовлені соціально-економічними, побутовими, просторовими факторами в житті людини. Такі кризи називають життєвими, але вони не пов'язані з віком, а характеризують значну тривалість та психологічні труднощі в перебудові свідомості і поведінки особистості (закінчення ВНЗ, працевлаштування, одруження, народження дитини, зміна місця проживання, вихід на пенсію тощо) [6, с.216].

Науковець Л. Шнейдер всі кризи особистості поділив на внутрішні та зовнішні [12]. Внутрішні (внутрішньоособистісні) кризи – це вікові, життєві та екзистенціальні (тобто кризи, причиною яких є природний розвиток особистості). Щодо зовнішніх криз, то в них як стресор виступають зовнішні травматичні події: екстремальні кризові ситуації, що володіють могутніми негативними наслідками, ситуації загрози життю самої людини чи значущих близьких.

Цікавою в контексті досліджуваної проблеми є запропонована П. Горностаєв типологія криз, що, з одного боку, дає змогу фахівцю соціальної роботи орієнтуватися в актуальній проблематиці клієнта, водночас оцінюючи і середовище, й умови, за яких відбувається взаємодія з клієнтом (за принципом – «тут» і «тепер»). А з іншого, – визначення типу кризи допомагає фахівцю зрозуміти якої допомоги і послуг потребує клієнт найгостріше, в якій формі та якої інтенсивності. Науковець класифікує типи криз за критерієм щодо життєвих проблем та дисгармонії зміни життєвих ролей і з точки зору часових орієнтацій. Зокрема, за критерієм щодо життєвих проблем та дисгармонії зміни життєвих ролей дослідник виокремив сім груп кризових ситуацій:

- кризи становлення особистості (вікові кризи – нормативні);
- кризи здоров'я (зумовлені проблемами зі здоров'ям;
- термінальні кризи (термінальні цінності);
- кризи значущих стосунків (втрата або поява близьких людей);
- кризи особистої автономії (обмеження особистісної свободи);
- кризи самореалізації особистості.

З точки зору часових орієнтацій виокремлено три типи криз:

- кризи з орієнтацією в майбутнє;
- кризи з орієнтацією в минуле;
- кризи без чітко вираженої часової орієнтації [13].

Наявність особистісної кризи може впливати на стан появи і перебігу професійної кризи, сутність якої науковці також визначають по-різному. Зокрема, Н. Пилипенко під схильністю до переживання професійної кризи розуміє психічний

стан людини, який характеризують суб'єктивні (внутрішні) переживання, неможливість реалізації двох професійно важливих мотивів – мотиву досягнення і потреби в досягненнях. Мотивація впливає на переживання професійної кризи у процесі самореалізації так само, як і схожі переживання зумовлюють зміни професійної мотивації [8, с.72-79].

Кризи професійного становлення виявляються у зміні темпу та вектору професійного розвитку особистості, зумовлюють перебудову психологічної структури особистості, зміну соціально-професійної спрямованості [5]. Кризи професійного становлення фахівця соціальної роботи являють собою особливу групу психологічних криз, що виникають на різних етапах професійного шляху особистості соціального працівника. Професійна криза – це завжди відкидання старих неадекватних засобів і способів професійної активності, бо соціальну допомогу надають різним людям при різних обставинах. Кризові явища – невід'ємний атрибут динамічного процесу становлення особистості фахівця соціальної сфери. Ступінь усвідомлення особистістю криз є індивідуальним і залежить від способу перебігу кризової ситуації, оскільки при сприятливому її вирішенні людина рідко усвідомлює дане явище як кризу; може відбуватись короткочасно, бурхливо (поступово), без яскраво виражених змін професійної поведінки [5, с. 226-227], а може призводити до деструкцій, деформацій структури особистості фахівця соціальної роботи [4, с.210-219].

Професійну кризу характеризує: усвідомлення власної неповноцінності у побутовій і професійній діяльності, низька самооцінка, втрата перспектив у професійному зростанні, нездатність до самореалізації у професії. У процесі професійного становлення упродовж життя фахівець соціальної роботи може зазнавати наступних криз: навчально-професійної орієнтації та професійного вибору; професійної адаптації; професійного зростання (незадоволеність посадою, зарплатою та ін.); професійної кар'єри (неможливість самореалізації, корекція Я-концепції, професійні деформації); втрати професійної діяльності [10].

З метою попередження різного роду професійних кризових станів фахівцю соціальної роботи варто знизити рівень невротизації, депресивності, тривожності, дратівливості, безнадійності, безпорадності. Працівниками соціальних служб рекомендовано підвищувати адаптаційні ресурси, активізувати професійні зусилля, вдосконалювати і підвищувати кваліфікацію, можна засвоїти нову спеціальність, перейти на інноваційний рівень виконання діяльності відповідно до проблеми особистості та суспільства.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на основі здійсненого аналізу можна зробити висновок, що кризові стани у процесі професійного становлення фахівця соціальної роботи можуть бути зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Криза може мати не лише деструктивне вирішення, що блокує цілеспрямовану життєдіяльність фахівця, а й конструктивне, що сприятиме позитивним змінам в особистому й професійному зростанні, переході на новий щабель розвитку, формуванню вмінь щодо діагностики і спрямування кризових станів у позитивне русло.

Подальшого розгляду потребує пошук психологічних, профілактичних та економічних ресурсів для збереження й розвитку високого рівня професіоналізму і гармонійної особистості, підвищення рівня творчого потенціалу й працездатності людини протягом всього її свідомого життя. Фахівцю соціальної роботи важливо бути обізнаним стосовно механізмів, закономірностей та особливостей перебігу кризових станів, чинників їх появи що дозволить конструктивно їх долати самостійно, а також використовувати у професійній діяльності у роботі з кризовими особистостями.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
3. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. / М. Й. Варій, В. Л. Оргинський. – К. : Центр учбової літ., 2007. – 376 с.
4. Голиков Н. А. Социально-психологическое сопровождение деятельности педагога: условия, способы, технологии реализации / Н. А. Голиков // Вестник ТюмГУ. – 2004. – № 2. – С. 210-219.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития : учебн. пособие. – 2-е изд. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 240 с.
6. Кривоконь Н. І. Кризові ситуації особистості: підходи до типологізації та значення в аспекті розвитку соціальних послуг / Н. І. Кривоконь // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1065. – Вип. 52. – С. 215-219.
7. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К. : Либідь, 1999. – 536 с
8. Пилипенко Н. Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи / Н. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 72-79.
9. Поваренков Ю. П. Системогенетическая концепция профессионального становления человека // Идея системности в современной психологии / под ред. В. А. Барабанщикова. – М. : Институт психологии РАН, 2005. – С. 360-384.
10. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально-обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – М. – Воронеж : Модэк, 2004. – 320 с.
11. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
12. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. Курс лекций / Л. Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – №22 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://psy.1september.ru/index.php?year=2009&num=22>].
13. Gornostaj P. P. Teorija i praktika psihologicheskogo konsul'tirovanija: Problemnyj podhod / Gornostaj P. P., Vas'kovskaja S. V. – Kiev: Naukova dumka, 1995. – 128 s.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2017 р.

БАЛАХТАР В.

Черновицкий национальный университет имени Ю. Федьковича, Украина

КРИЗИСНЫЕ СОСТОЯНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ СПЕЦИАЛИСТА СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В статье освещены сущность понятия «кризис», виды жизненных кризисов на протяжении жизненного пути личности, отдельные аспекты проблемы кризисных состояний в процессе профессионального становления специалиста социальной работы. Рассмотрены основные подходы к исследованиям кризисных состояний, их типологий. Проанализированы особенности профессиональных кризисов специалистов социальной работы.

Ключевые слова: социальная работа, кризис, кризисное состояние, кризисная ситуация (становление, здоровья, терминальная, значимых отношений, личной автономии, самореализации), личностный кризис, профессиональный кризис, типология кризисов.

BALAKHTAR V.

Chetnivtsi national university named after Yuriy Fedkovich, Ukraine

CRISIS CONDITIONS IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SOCIAL WORK SPECIALIST

The article highlights the essence of the concept of "crisis", the types of life crises over the life course personality. There were considered the main research approaches to crisis conditions: normal (regulatory) and abnormal (non-normative) internal and external crisis. The knowledge of the typology of crises on various criteria (regarding life's problems and disharmony changing life roles, time orientation, etc.) will allow the specialist of social work to understand him/herself, to orientate in the current issue of the client, to determine the type of crisis, to understand what benefits and services require client most acute, in which form and intensity.

The peculiarities of professional crisis were described that can be caused by both external and internal factors. The crisis may have not only destructive solution that blocks targeted livelihoods of professional and constructive that promote positive changes in his/her personal and professional growth, on the transition to a new stage of development, the formation of skills on diagnosis and directing a crisis situation in a positive direction

Keywords: *social work, crisis, crisis state crisis situation (health development, , terminal, meaningful relationships, personal autonomy, self-realization), personal crisis, professional crisis, typology of crises.*